

О.А.Матюхіна

БОГАТИРИ – РИЦАРІ УКРАЇНИ

(Рицарський етос на Україні за матеріалами усної народної творчості)

© Матюхіна О.А., 2000

Розглянуто питання про існування в Київській Русі такого суспільного прошарку, як рицарство. Спираючись на матеріали усної народної творчості, давньоруської літератури, автор доводить, що в Київській Русі в X-XI столітті склалось рицарство з притаманними йому моральними цінностями, нормами поведінки. В Київській Русі рицарство не було сприйняте з заходу, а виникло як самостійне явище давньоруського суспільства.

The paper “Bogatyrs – the Knights of Ukraine” deals with question of existing such stratum as knighthood in Kyjvan Rus. Taking the materials of verbal folk art, Old Rus literature as a basis the author proves that Kyivan RUS of 10th-11th centuries had knights of moral values and rules of conducts characteristics of them/ knighthood of Kyivan Rus wasn’t a borrowing from the West, it arose as an original phenomenon of Old Rus society.

Рицарство в загальній уяві найбільше асоціюється з європейським середньовіччям. Виникає питання, чи існував в Україні такий суспільний прошарок, як рицарство? А якщо існував, то мав автохтонний чи запозичений характер?

Відомий дослідник феномену західноєвропейського рицарства Ф.Кардіні пише, що рицарство – “Прошарок воїнів-захисників, який формувався в особливу суспільну групу з певним набором суспільних функцій, зобов’язань та прав” [1]. Така соціальна група складалась на Україні, як і в інших країнах Європи, ще в раннє середньовіччя, в часи Київської Русі. Для захисту від постійних нападів кочовиків були необхідними загони кінних воїнів-професіоналів. В слов’янських племенах поступово виділявся суспільний прошарок, основною функцією якого була оборона племені. Утворювались загони дружинників з князем – військовим вождем на чолі. Загін дружинників в основному складався з чоловіків даного племені. В переказах, легендах, наприклад, в легенді про закликання варягів Рюріка, Трувора та Сінеуса, в літописах зустрічаємо згадки, що до складу слов’янських дружин в якості рядових дружинників або навіть вождів входили варяги. Але в цілому більшість дружинників була місцевого походження, тому для воїнів Київської Русі був перш за все притаманний патріотизм, вірність своїй землі, своєму народові, вірі, а вже по тім – князю.

Еще буду служить я за веру, за отечество,
Ай буду стоять за стольний Киев-град,
А буду стоять за князя за Владимира,
И с той Опраксой-королевичной [2]

- як співається в билині “Ілля-Муромець та Калін-цар” [3].

Дружинники на Русі були, як і рицарі Західної Європи, захисниками держави, опорою князівської, королівської влади, кровно зацікавлені в єдності та могутності країни. Тому що

тільки сильна, могутня, централізована країна могла протистояти навалі кочовиків – племен Великого Степу на сході Європи та берберських племен, арабів на південному заході. Ця ситуація відображена в давньоруському, французькому, іспанському героїчних епосах – в билинах, “Пісні про Роланда”, “Пісні про Сіда”. Князь, король уособлювали єдність держави, тому йому служили як символу, незалежно від його особистих якостей. Це служіння ототожнювалось з служінням своїй землі, було обов’язком – часто нелегким – рицаря. Така ситуація зображена в билині “Ілля Муромець і Ідолище”. Після перемоги над Ідолищем цареградський цар пропонує Іллі перейти до нього на службу, від чого той відмовляється, бо має обов’язок служіння Володимирі:

Спасибо, царь ты Костянтин Боголюбовиц!
 А выслужил у тя столько я три часу,
 А выслужил у тя хлеб-соль мяккую,
 Да я у тя еще слово гладкое,
 Да еще уветливо да приветливо.
 Служил-то я у князя Володимера,
 Служил я его ровно тридцать лет,
 А не выслужил-то я слова там гладкаго,
 Слова у его я уветлива есть приветлива.
 Да ах ты царь царь Костянтин Боголюбивец!
 Нельзя-то ведь еще мне где-ка жить,
 Незьзя-то ведь-то было, невозможно есть:
 Оставлен есть оставеш(так) на дороженки [4].

Невдячність володаря до героя-рицаря – поширений мотив героїчного епосу. Він не лише відбиває реальний стан речей, але й підкреслює таку рису героя, як безкорисливість його служіння. Коли Русі загрожує небезпека, богатирі приходять князю на допомогу:

Уж ты ой еси, великий князь чернигофский!
 Мы постараемсе тебе служить правдой верою,
 Правдой-верою служить да неизменно: [5].

Патріотизм, вірність рідній землі, усвідомлення своєї місії як її захисників відрізняє давньокиївських богатирів від героїв європейського рицарського епосу, в яких на першому плані – вірність сюзерену.

Дружинників пов’язували почуття вірності, дружби, взаємної підтримки, відданості вождю. В Київській Русі термін “дружина” виразно говорить про близькі, дружні стосунки в комітаті, до того ж в набагато більшій мірі, ніж латинський термін... Тобто, увесь етос руської дружини знаходиться на стику понять “дружба-вірність” [6]. В билинах підкреслюється взаємна вірність, дружба богатирів.

Характерною ознакою рицарства є рицарський етос. “Етос – стиль життя будь-якої суспільної групи, загальна орієнтація якої-небудь культури, прийнята в ній ієрархія цінностей, яка або виражається в неприхованому вигляді, або може бути виведена з поведінки людей” [7]. Якщо, спираючись на билини, проаналізувати систему цінностей, стиль життя богатирів, то можна зробити висновок, що в Київській Русі серед військового стану склався і став нормативним етос, який називаємо рицарським. Билини оспівують подвиги богатирів, виводячи ідеальні типи воїнів-дружинників, особистісні зразки для групи. Герої билин, богатирі, відрізняються тими ж рисами, що і герої рицарських епосів Європи – силою, мужністю, військовою вправністю, шляхетністю, красою, відданістю вірі, володарю, без-

корисливістю, піклуванням про старих, слабих, німечин, вдів та сиріт. Головна їх справа – війна, прагнення до слави – мета життя. Широко представлена в билинах і типово лицарська агональність (змагальність). Достатньо згадати двобій Іллі Муромця та Святогора, постійне дружнє бойове суперництво Іллі Муромця, Добрині Микитича, Альоши Поповича.

Уж ты палеця, палеця боевая!
 Ишше нету мне тепере поединшика,
 Ишше руського могучого бохатыря. –
 Говорил восударь тогда Илья Муромець:
 Уж те полно, молодець, ездить. Потехатисе,
 Небывалыма словами похвалятисе!
 Уж мы съедимсе с тобой на поли, побратаимсе,
 Ай кому-то-де на поли буде божья помошшь.
 Услыхал-то Добрынюшка Микитиць сын,
 Ото сна будто Добрынюшка пробуждаитце,
 Поворачивал своего коня доброво.
 А как съехались бохатыри на чистом поли,
 Ай ударились они палецьми боевыми... [8]
 “Бой Добрыни с Ильей Муромцем”.

В билинах підкреслюється ігровий, змагальний характер боїв між богатирями:

Ай ударились они палецьми боевыми,
 И друг дружки сами не ранили [9].

Мета двобою – змагання у військовій справності, богатирська гра, форма дружнього суперництва. Двобою богатирів регулювали ієрархічні стосунки між ними – в билині “Бой Добрині з Іллею Муромцем” завершенням бою стає їх братання та встановлення ієрархічності взаємних стосунків:

Ишше тут-де братаны-ти поназванелись:
 Ай крестами-ти сами они покрестовались:
 Ай Илеюшка-то было тогда ведь больший брат.
 Ай Добрынюшка-то был тогда а меньший брат [10].

Богатирі змагаються в подвигах молодецьких, бойовій майстерності, і, часом, у красі та багатстві одягу, зброї, як в билині “Дюк Степанович”. І ця ідея суперництва є однією з характерних рис лицарського етосу. Й.Хейзінге пише: “Ідея благородного суперництва, таким чином, є одним з найбільш могутніх імпульсів культури” [11].

Інколи цей дух розгортається в систему бойового атлетизму. Урочистої колективної гри, поетичного живописання життєвих відносин, як це було в лицарстві західноєвропейського середньовіччя чи в японському бусідо (або в звичаях богатирських – прим. авт.), то ці образи самі в свою чергу суттєво впливають на культурну та особисту позицію і активність, загартовуючи мужність і виховуючи почуття обов'язку” [11].

Для богатирів сферою змагальності, агону були змагання в військовій майстерності, полювання. Війна ж, на відміну від точки зору лицарства Західної Європи, випадала з цього поняття. Війна для богатирів була святим обов'язком, великою необхідною працею по захисту рідної землі від ворогів.

Как же мне не заступиться за родных своих,
 За родных собратиев – сердцу близких?...
 За своих собратиев, за весь белый свет?...

Вот, родитель-матушка, глупый мой ответ.
 Как наехали поганы люди, супостатные,
 Они режут, бьют моих собратиев...
 Не сидится мне тут без работушки,
 Им помочь идти – одна заботушка,
 Заботушка моей ли буйной головушки! [12]

каже Добриня матері, збираючись на війну. Захисникам Київської Русі доводилось мати справу з ворогами, які не дотримувались рицарського кодексу честі – занадто великою була різниця культур і вір між слов'янами та кочовиками Великого Степу. “Чужинність”, незрозумілість, різка відмінність ворога в билинах персоніфікується в напівлюдських-напівзвірячих образах Змія Горинича, Каліна-царя, Ідолища Поганого, Солов'я-розбійника. Боротьба не на життя, а на смерть робила допустимими відносно до ворога хитрість, безжальність. Богатир воював не тільки заради слави, а “за віру, за рідну землю”. Вірність Батьківщині, служіння їй ставиться інколи навіть вище честі, як в “Слові о полку Ігоревім”. Князь Ігор втікає з полону, хоча дав слово хану Кончаку залишитись в полоні. Але інтереси оборони князівства вимагають його присутності, і князь втікає з полону, “ламає слово”. Ситуація, неможлива з точки зору європейського рицарського етосу, не тільки виправдовується, але й схвалюється автором “Слова”, бо інтереси рідної землі мають бути понад усе.

Вже вище зазначалося, що патріотизм – характерна риса рицарсько-богатирського етосу Київської Русі. В билинах Батьківщина, Мати-земля рідна виступають як святиня богатирів. Свої військові подвиги вони розглядають перш за все як служіння рідній землі, народу. Коли “Земля Руська” потребує захисту, богатирі кидаються на допомогу, на її оборону, забуваючи про образи з боку князя. Вони захищають не його, а своїх братів та сестер, своїх співвітчизників.

“Поедемте, братцы, отстаивать Киев-град
 Не для–ради князя Володимера,
 Не для–ради княжны Апраксии,
 А для бедных вдов и малых детей” [13].

Для давньоруських богатирів притаманний тісний зв'язок з народом, найкращою частиною якого вони є. В билинах про Іллю Муромця, Добриню Микитича, Дуная Івановича підкреслюється їх селянське походження. Шляхетність богатиря була в його вчинках, а не в походженні. Такі мотиви епосу відбивали реальне становище дружинників, які, на відміну від європейських рицарів, не протистояли народу, а були його частиною. Верства дружинників поповнювалась за рахунок сільської, ремісничої, купецької молоді, а не лише за рахунок дітей дружинників та бояр. Хоробрий, вмілий воїн мав можливість стати княжим дружинником, а дружинник на схилі літ міг повернутись до рідного села. Особливо почесним завершенням життя для дружинника вважалась смерть в бою або схима у монастирі (“Билина про Данила Ігнатовича”).

Богатир був зразком поведінки не лише для еліти Київської Русі, але й для рядових дружинників, воїнів-ополченців, сільського і міського населення. Постійна загроза ворожого нападу вимагала від русичів постійної бойової готовності. Тому військові ігри, змагання були поширені не тільки серед дружинників, але й серед народу, зокрема стрільба з луку, кидання спису, боротьба. Елементи військових вправ містили чоловічі танці. В народі укорінювались не тільки військові навички, але й рицарські норми поведінки. Високо цінувались такі якості, як мужність, шляхетність, вірність, чесність, піклування про

слабих, гостинність. І це підтверджується не лише билинами та іншими творами усної народної творчості, але й свідченнями сучасників – візантійців, західноєвропейців, які в своїх творах відзначають красу, силу, мужність, військову вправність, чесність давніх слов'ян.

Поширенню рицарського етосу серед народних мас сприяла і живучість у Київській Русі демократичних традицій – збереження віча, завдяки якому у вирішенні важливих справ мали голос і рядові городяни, общинний устрій села. Не буде перебільшенням сказати, що в Київській Русі з її демократичними традиціями, волелюбним народом рицарський етос був нормативним не лише для еліти, але й для більшості народу. Тип селянина-рицаря поетично втілений в образах Іллі Муромця, Мікули Селяниновича, Дуная Івановича. В їх образах втілилась така характерна для давньоруського рицарського етосу особливість – розуміння шляхетності як гідності, набутої особистими вчинками, а не успадкованої за правом народження.

Важливе місце в рицарському етосі займає поняття честі. Турбота про свою честь була важливим обов'язком рицаря. У рицарському кодексі честі проявилось почуття власної гідності, яке людина мала боронити зі зброєю в руках. Турбота про свою честь притаманна великою мірою і богатырям. Вони вірно служать князю Володимирі, але й з його боку не терплять зазіхань на свою честь та гідність. Покидає княжий двір Ілля Муромець, якого принизив князь, не запросивши на пир, і мириться з князем лише тоді, коли той вшанував його, як належало за рангом – запросив на пир та надав на пиру найпочесніше місце.

Ай же старья казак, Илья Муромец!
Твоё местечко было да ведь пониже всех,
Теперь местечко за столиком повыше всех!
...Они тут с Ильей и помирились [14]

“Ілля Муромець в сварці з Володимиром”.

Відмовляється від княжої нагороди та гине від ран Сухман-богатыр, словам якого про велику перемогу князь одразу не дав віри (“Сухматій”). З мечем у руках захищає свою честь Добриня Микитич. У билині “Богатырське слово” богатырі просять князя Володимира відпустити їх у чисте поле

Тебе, государь, славу великую учиним,
И себя, государь, в честь введем [15].

У билинах богатырі постають перед нами як волелюбні особистості з розвиненим почуттям власної гідності, незалежністю думок і вчинків. Билини, легенди, казки показують, що поняття честі було притаманне не лише еліті, але й достатньо було поширене в народі.

У билинах, як то притаманно рицарському епосу, головним чином оспівуються військові подвиги богатырів в гіперболізованій формі, яка пізніше перейшла в українські казки, думи.

Поезжат казак Илья Муромец
Во тую ли силу и великую,
Во тую ли силу правой рукой,
Калика шля середочкой
Стал он своею дубиною помахивать,
Как куды махнул, дак пала улица,
Отмахивал – переулочек,
Пробили всю силу неверную [16].

У грізний час боротьби з татарською навалою билини підтримували бойовий дух народу, волю до боротьби. В билинах відбувається те, про що народ мріяв, але не досяг в реальності – богатирі перемагають “силу татарську”. Богатир Василь Ігнатович перемагає хана Батигу, а Сухматій один відстоює Київ від татар. Недарма переселенці з Подніпров’я, розореного татарами, принесли билини в північні ліси і турботливо зберігали їх з покоління в покоління. Близькі до настрою, системи цінностей були билини і для корінних мешканців північних земель Київської Русі, особливо хоробрим поморам, які мужньо відправлялись в далекі морські подорожі, протиставляючи свою силу і майстерність морській стихії. Вони прийняли київський богатирський епос і дбайливо зберегли, розвинули його вже як складову власної культури.

Звернемо особливу увагу на такому моменті богатирського етосу, як ставлення до жінки. Європейське рицарство в нашій уяві нерозривно пов’язане з культом Прекрасної Дами. Служіння дамі серця було обов’язковим для західноєвропейського рицаря. Більшість середньовічних поем, романів, особливо циклу рицарських поем і романів про короля Артура та рицарів Круглого Столу оспівують подвиги рицарів на честь дам. Але навіть найменших ознак такого культу ми не знаходимо в билинах. Рицарі-богатирі творять подвиги на честь рідної землі. Великою, майже релігійною повагою в билинах оточена мати. Це друга після рідної землі святиня богатира. Її благословіння надає йому наснаги, мужності в бою.

Богатырь перед родимой матушкой склоняется,
 На булатный нож свой опирается;
 Уж ты благослови, родима моя матушка,
 Что свое дитя ли милое,
 Что свое дитя ли милое,
 Дитя милое-единое!
 Ты на гибель ли да благослови всех супостатовьев,
 На защиту – что собратьев [17]

“Добриня Микитич та Ілля Муромець”.

У багатьох билинах – про Добриню Микитича, Дюка Степановича, Волха Всеславича на початку описується мати богатира, а не батько. Саме мати свідчить про славіть богатирського роду, є опорою і підтримкою сина. Нормативним в билинах виступає подружнє кохання. Дружина оточується повагою, піклуванням, коханням і є вірним другом, опорою богатира. Вона виступає як гідна подруга і помічниця чоловіка. Жінка в билинах виступає не як пасивна істота, а активна, самостійна особистість. Наприклад, всупереч волі батька донька князя Володимира годує Іллю Муромця в темниці. В одному з варіантів билини про Альошу Поповича та Змія Горинича Забава Путятишна хитрістю допомагає вбити Змія.

Своєрідні і неповторні в билинах образи богатирш-поляниць, хоробрих воїтельок. Ні в мужності, ні в військовій майстерності вони не поступаються богатирям. Богатирша, донька Іллі Муромця, в двобої перемагає свого батька:

Еще эта поляничища удалая
 Ай весьма была она да зла-догадлива
 Й учена была бороться об одной ручке;
 Подходила-то ко старому казаке к Илье Муромцу,
 Подхватила-то Илью да на косу бодру,
 Да спустила-то на матушку сыру-землю,
 Да ступила Илье Муромцу на белу грудь [18]

“Ілля Муромець та його донька”.

Настасья-королевічна в змаганні зі стрільби з луку перемагає свого чоловіка Дуная Івановича. У багатьох билинах оспівуються подвиги богатырш-поляниць Настасї Микулични, Настасї Митрівни, Латигорки та інших. У своїй поведінці вони дотримуються лицарського кодексу, вище за все цінують славу, честь. Богатырші такі ж рішучі і беззастережні в бою, в захисті своєї честі, як і чоловіки. Василиса Микулична, чоловіка якої погубив князь, відмовляється стати його дружиною і вбиває себе (“Данило Ловчанин”). Василиса, дружина Ставра Годиновича, перемагає в боротьбі київських богатырів і рятує свого чоловіка (“Билина про Ставра Годиновича”). Жінка в билинах займає майже таке саме становище, користується тими ж правами, що і чоловік, виступає не лише як втілення краси, хранителька домашнього вогнища, але і як хоробра, вправна воїтелька. Така особливість билин відбиває ранньосередньовічні звичаї Київської Русі, в яких збереглися численні релікти матриархату. Вони забезпечували жінці в родині, суспільстві місце не нижче, а поруч з чоловіком. Це стосувалось і правових норм – у Київській Русі жінка мала право на володіння майном, навіть на свою частину майна, незалежно від чоловіка, мала право на розлучення, успадковувала майно по смерті чоловіка або батька [19].

У героїчному епосі Київської Русі ми бачимо розвинену і сформовану систему цінностей, притаманну для лицарства. Можна сказати, що в середньовічній Україні склався лицарський етос як частина національної моралі. Лицарство, дружинники не були різко відокремлені від решти населення і постійно поповнювались виходцями з інших верств суспільства. У вогні боротьби за незалежність, безпеку держави серед воїнів-професіоналів сформувався кодекс честі, який ми називаємо лицарським, і який в Київській Русі набув ряд своєрідних рис. Але норми лицарського етосу ввійшли в народну мораль, стали обов'язковими не лише для воїнів, але для значної частини населення. Ідеальний образ лицаря-богатыря постає перед нами в билинах. Лицарські норми вплинули на формування українського менталітету, національного характеру, стали його складовою. Лицарський етос набув особливого значення в періоди визвольної боротьби, породжуючи масовий героїзм, а в часи неволі живлячи дух незалежності та волелюбства. І після занепаду Київської Русі лицарство відродилось в запорізькій вольниці.

1. Кардини Ф. *Истоки средневекового рыцарства*. – М., 1990. – С.18. 2. Пропп В.Я., Путилов Б.Н. *Эпическая поэзия русского народа // Былины*. – М., 1958. – Т.1. – С.XXIX–XXXIX. 3. *Былины / Сост. В.И.Калугин*. – М., 1986. – С.141. 4. *Там само*. – С.150. 5. *Там само*. – С.51. 6. Кардини Ф.: *вказ. праця*. – С.140. 7. Оссовская М. *Рыцарь и буржуа*, – М., 1987. – С.26. 8. *Былины*. – М., 1986. – С.194–195. 9. *Там само*. – С.195. 10. *Там само*. – С.196. 11. Хейзинге Й. *Ното ludens*. – М., 1992. – С.120. 12. *Былины*. – М., 1986. – С.256. 13. *Былины: В 2 т.* – М., 1958. – Т.1. – С.171. 14. *Былины*. – М., 1986. – С.165. 15. *Там само*. – С.265. 16. *Там само*. – С.337. 17. *Там само*. – С.253. 18. *Там само*. – С.157. 19. Пушкарев Н.А. *Женщины Древней руси*. – М., 1986. – С.70–104.